

Takács Róbert

Kultúra, média, nyilvánosság az 1980-as években – gazdasági és irányítási válság idején*

Az 1980-as évek egyik leggyakrabban használt kifejezése a válság volt. A Beszélő című szamizdat első, 1981-ben megjelent számában tizenötösör írták le – igaz, az első nyilvánosságot csak 1986–87-től uralta el a válság- és reformdiskurzus. Ez a tanulmány e két végpont közt kíséri nyomon a nyilvánosság alakulását, a pártvezetés által is érzékelt politikai és gazdasági válságjeleket, azok kezelését a sajtó- és kulturális irányítás részéről.

Kulcsszavak: 1980-as évek, gazdasági válság, irányítási váltás, Kádár-kor, kommercializálódás, kultúrpolitika, sajtóirányítás, tájékoztatáspolitikai, társadalmi alku

A kulturális és politikai nyilvánosság Kádár-kori keretei

A szovjet típusú rendszerek nyilvánossága az alapvető szervezőelvek – legfőképp a nyilvánosság központi kontrollja, a különböző cenzúramechanizmusok működtetése a politikai újságírás és a kulturális intézményrendszer különböző szintjein – azonossága ellenére a gyakorlatban jól látható különbségeket mutatott. A magyar nyilvánosság 1953 utáni fejlődése eredményeképpen – az alapképlet megtartása ellenére – jelentős változáson ment keresztül, és a magyar médiakörnyezet a szovjet blokkon belül a nyitottabb, korabeli nyugati szóhasználattal „liberálisabb” csoportba tartozott. Az elmozdulásokat a kulturális élet és a tömegkommunikáció meghatározó dokumentumai – mint az 1958 művelődéspolitikai irányelvek, az 1965-ös tájékoztatási határozat – is elvi szinten rögzítették.

Míndez nem jelentett kilépést az egypárti keretektől, de egy tagoltabb, különböző mozgásteret kijelölő fórumok léteivel számoló, az elzárkózás lehetetlenségét beismerő, központi kontroll mellett a nyugati kölcsönhatásokat is felvállaló információs és kulturális alrendszer működött. Az előbbi téren természetesen – ahogy az 1977-es tájékoztatási határozat explicit ki is mondta – a tájékoztatás nem válhatott a politika primátusát felülíró céllá, míg az utóbbi téren alaptétel maradt, hogy a kultúra nem áru, vagyis nem piaci, hanem politikai és kultúrpolitikai megfontolások dominálnak. A fentiek „üzemeltetését” segítette elő az 1956-os forradalom után „megkötött” társadalmi alku, amelynek nyomán a sajtóban és a kulturális életben tevékenykedő értelmiség elfogadta a hatalom által kínált játékszabályokat. Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején azonban a bő két évtizeddel korábban kialakított kereteket már számos erő feszítette.

* A tanulmány a „Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években” című, NKFI-125374. számú kutatási program keretében készült.

Sokasodó válságjelek

Az Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetése 1980-ban, a párt XII. kongresszusára készülve a külpolitikai és a gazdasági kérdésekre fektette a legnagyobb hangsúlyt. Nem véletlenül. A NATO 1979-es kettős határozata, majd az afganisztáni szovjet beavatkozás 1979 decemberében a két nagyhatalom szembenállásának éleződését jelezte és az enyhülési folyamatot fenyegette, ám végül nem söpörte el azt (*standby détente*) (Békés 2019: 24). Az 1979. augusztusi drasztikus áremelések pedig mindenki számára világossá tették, hogy a magyar gazdaság súlyos problémákkal küzd:

[A] gazdasági munka eredményességétől függ az egész szocialista építési programunk: a kulturális fejlesztés kérdései, amelyről természetesen nem mondhatunk le a továbbiakban sem, a közegészségügyi, a szociális viszonyok alakulása, az életszínvonal alakulása, mind a gazdasági munkának a függvénye

– jelentette ki Kádár János a Központi Bizottsági előtt.¹

A kulturális és sajtónyilvánosságot illetően a kongresszus nem szolgált „erős állításokkal”. Kötelességszerűen szó volt a változatlanul helyes elvek határozottabb érvényesítéséről, az ideológiai küzdelem határozottabb felvállalásáról, a társadalom tudati állapotának fejlesztéséről, azonban az évtized kezdetén a pártvezetés nem a média területén látta az előtte álló időszak fő kihívásait.

A következő évben viszont a kulturális irányítás mégis úgy ítélte meg, hogy beavatkozásra van szükség: „[A] műhelyek esetenkénti tévedései – összességükben, országos metszetben és más művészi ágak hasonló tendenciáival – már eszmei-ideológiai tehertételként jelentkeznek” – szögezte le az Agitációs és Propaganda Bizottság 1981 áprilisában (lásd Imre & Ring 2018: 501). A konkrét megjegyzést a színházak kapcsán jegyezték le, de a vezető párttestületek napirendjei azt mutatják, hogy az ideológiai élet más területein is érezték a fellépés szükségét. A Politikai Bizottság 1981 áprilisában tárgyalta a propaganda és a politikai agitáció „időszerű” kérdéseit, ahol a kiemelt célok között említették az „ifjúság világnézeti-politikai elkötelezettségének erősítését”.² 1981 nyarán határozott arról, hogy a történelmi tudatformálás jegyében szükséges nagy nyilvánosság előtt foglalkozni 1956-tal és az azt követő fejlődéssel, 1982 decemberében pedig a sajtó, a rádió és a televízió irányítását vizsgálta. Mindemellett 1980 és 1982 között négy alkalommal került a PB elé az ellenzék ügye.

A Népszabadságban indítandó két cikksorozat – a forradalom ellenforradalmi értelmezését kínáló *Ez történt* és az utána következő 25 év fejlődési ívét megrajzoló *A lenini úton* – célközönségének a 40 év alattiakat jelölték meg, de megszületéséhez erősen hozzájárult a nyugati propagandától való félelem is.³ A fiatalok megszólításának szándéka jól mutatja, hogy az MSZMP komoly kihívásként tekintett legitimációjának megerősítésére e generációk körében. Az ugyanebben az évben végzett – a szakmával kapcsolatos attitűdökre is rákérdező – reprezentatív újságíró-felmérés a korban a legátfogóbb pillanatképet nyújtotta a médiában dolgozók szakmai normáiról. És ez a kép semmiképp nem lehetett a pártvezetés számára megnyugtató: a nyilvánosságban dolgozók értékrendje, elvárásai jelentősen eltértek, figyelmeztető törésvonalak húzódtak pozíció – és ettől nehezen elválasztható módon – életkor szerint. A vélemények befolyásolását, a biztonságérzet növelését és az eredmények bemutatását fontosnak tartó alapállás az 50 felettiiek körében két és félszer olyan gyakori volt, mint a harmincas éveikben járóknál, és ötször gyakoribb a 30 alattiaknál (Angelusz et al. 1983: 52–55). A szerkesztőségi autonómiával elégedetlenek is a fiatalabb nemzedék tagjai körében fordultak elő nagyobb arányban. Angelusz Róbert és munkatársai kutatása tehát pontosan jelezte a fenti generációs szakadékot, amely általánosságban a kultúra területén is érezhető volt. Az 1970-es években feltűnt művészgeneráció világa, kulturális értékrendszere nem volt összeegyeztethető sem az őket megelőzők mintázataival, sem a hatalom elvárásaival (Standeisky 2005: 323, Kalmár 2014: 413–414).

1 Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1980. február 28-i üléséről MNL OL M–KS 288. f. 4/168-169. ó. e.

2 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1981. április 28-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/825. ó. e.

3 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1981. július 7-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/830. ó. e.

Az 1956 utáni aczéli alku megújításának kérdése immár egy új, más generációs élményekkel rendelkező, más szocializációjú, más szemléletű és a hatalomra másképp tekintő értelmiséggel (Révész 1997: 287) a korszak egyik fő – és megoldhatatlannak bizonyuló – kihívása volt.

E generációk már nem az 1945 előtti évtizedek vagy a Rákosi-kor vetették össze helyzetüket, hanem sokszor a nyugati életszínvonalhoz vagy a nyugati művészeti élet viszonyaihoz mérték; nem az 1960-as évek felívelő periódusát értékelték, hanem az 1970-es években felerősödő stagnálást, kilátástalanságot fájlalták. Mindezt felerősítették az 1970-es évek végétől széles körben is érzékelhető gazdasági problémák. Ez nemcsak a politikai stabilitás zálogaként kezelt életszínvonal-politikát állította kihívás elé, hanem a szocializmus felsőbbrendűségébe vetett hitet is kikezdte, amire a pártvezetés válasza a reformok újraindítása volt. A minden fontossága ellenére sokszor maradványelv alapján kezelt kulturális téren a források apadása szintén hozzájárult az általános rossz közérzet, az elégedetlenség terjedéséhez (Kalmár 2014: 410).

E közegben a lengyellel szemben viszonylag csekély visszhangra találó kritikus, ellenzéki hangok is erőteljesebben hatottak. A helsinki záróokmány aláírása után a NATO-országok, élükön az Egyesült Államokkal igyekeztek támogatni a különböző emberi jogi mozgalmakat Kelet-Európában, ám ezek Magyarországon viszonylag szűk kört értek el. A formálódó magyar ellenzék is a csehszlovák Charta '77-től, majd a lengyel Szolidaritástól nyert inspirációt (Csizmadia 1995, Danyi 2019, Mitrovits 2020), és a lengyel válság pártszerű nyilvános keretezése kellemetlen feladat volt az MSZMP számára.

A kulturális területen súlyosbította a helyzetet, hogy a korlátozott nyilvánosság következtében az értékviták, a politikai konfliktusok, sőt az ambíciók is rendre kulturális mezt öltöttek, a kulturális nyilvánosságot terhelték meg (Agárdi 1993). Súlyosbodó kihívást jelentett az egyes irányzatok lefojtott versengése, polarizációjuk fékezése. A pártvezetés sem korábban, sem ekkor nem kívánta a politikai pluralizmus pótlékeként vagy csírájaként szabadjára engedni, akár csak saját orgánumhoz juttatni a sokszor egymással is versengő, szembenálló irányzatokat (Kalmár 2014: 411–412, 421). Az úgynevezett népi írók csoportja továbbra is az első nyilvánosságon belül, az emberi jogi kérdésekre fókuszáló demokratikus ellenzék azon kívül kereste a helyét.

Kulturális területen másfajta kihívást jelentett a közönségigény és a kulturális politika céljainak feszültsége. Az értékválasztása szerint a magaskultúrát preferáló pártvezetés a desztalinizáció időszakától számos engedményt tett a szórakoztató tömegkultúrának, birkózva az ebből adódó ellentmondásokkal (Tordai 2005). Ez a vita erőre kapott az 1968-as reformok utáni években (Takács 2015), ám az 1980-as években már a hivatalos álláspont is magától értetődő módon számolt vele. Ám ez, mint látni fogjuk, egyre mélyebb ellentmondássá érett a kulturális forradalom céljai és a tényleges gyakorlat között.

Végül a sajtóirányítás számára kihívást jelentett az új médiumok születése, a médiarendszer átalakulása is. Az 1970-es években a műholdas televíziózás megjelenése aggasztotta a legjobban a pártvezetést, mivel arra számított, a kelet–nyugati hír- és propagandaversenyben ez a Nyugatot juttatja majd előnyhöz.⁴ Ám előbb érkezett el az 1980-as évek elején a kábeltelevíziók időszaka, amikor úgy tűnt, érvényt lehet szerezni a központi akaratnak. Nagyobb – a filmátvételt és a moziipart veszélyeztető – feszítőerőt jelentett a Magyarországon az 1980-as évek közepére elterjedő videózás (Takács 2020a: 91–93), és potenciálisan a személyi számítógépek, a fiatalok körében ekkor még nem sűrűn használt videojátékok is hordoztak ideológiai veszélyt (Švelch 2018).

A pártvezetés válasza

Az MSZMP – mint láttuk – érzekelte a nyilvánosság területén jelentkező válságjeleket, és megkezdődött a válaszkeresés is. Alapvetően két megközelítés állhatott egymással szemben: az egyik a válságot reformokkal, korabeli szóhasználatlaltal a „demokratizmus” elmélyítésével való kezelését ajánlotta (Révész 1997: 286–292).

4 Az Agitációs és Propaganda Osztály jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a műhold közvetítésével sugárzott ellenséges televíziós propaganda várható alakulásáról és javaslatok a politikai tennivalókra, 1972. MOL XIX-A-24b 60. doboz.

A kultúrpolitikában Aczél György ezen az állásponton volt: „A nehéz helyzet nem indok a demokratizmus visszavételére, a kapkodásra, a szűkítésre, ellenkezőleg, a demokratizmus terén is előbbre kell lépnünk” – hangoztatta az 1983-as művelődéspolitikai tanácskozáson (Aczél 1984: 97–98).

Az utóbbira negyedszázaddal az 1958-as, a forradalom utáni fejlődést meghatározó Művelődéspolitikai irányelvek elfogadása után került sor, ahol Aczél – a generációs konfliktusokra is utalva – az 1956 utáni alku megújításáról is nyíltan beszélt: „A szövetség nem örökre szóló, nap mint nap újra kell kötni. Nem utolsósorban a mai 20, 30 és 40 évesekkel, akik nem élték meg az említett sorsfordító tapasztalatokat” (Aczél 1984: 100).

Az effajta óvatos építkezés a politikai intézményrendszert is elérte ezekben az években. Ennek jegyében állították fel az 1983. évi II. törvénnyel az Alkotmányjogi Tanácsot, és hoztak törvényt ugyanebben az évben a kötelező kettős jelölésről.

A másik oldal ugyanakkor a nyitás veszélyeire tekintettel inkább a határozottabb fellépést, egy idejekorán végrehajtott rendteremtést tartott elengedhetetlennek a nyilvánosság kézben tartása érdekében. A szűkebb értelemben vett média területén 1982-től ez az irányvonal érvényesült, élve a sajtóirányításban – minden addigi reformlépés és szemléleti módosulás ellenére – megőrzött kézi vezérléses módszerekkel (Hegedűs 2001). Lakatos Ernő kinevezésével látványos személycserék zajlottak le az újságírás legfelső kádereinek szintjén.

[M]i itt a Magyar Nemzetnél most átmeneti időt, nehéz heteket élünk [...] Nekünk rendre és nyugalomra van szükségünk: most ez a feltétele mindennek. Nem tűrhetjük tovább azt a morális rombolást, ami jó ideje folyt környezetünkben

– érezte az agitprop vezetés hangulatát a lap akkor megválasztandó párttitkárának beszámolója 1982 novemberében (idézi Murányi 1999: 93).

A Magyar Nemzetet a Politikai Bizottság is renitens szerkesztőségnek látta – és „ellenzékieskedő” irodalmi lapokkal, a *Mozgó Világgal* (Németh 2002), a *Tiszatájjal* (Gyuris 1997) említette együtt. De a következő években új főszerkesztő érkezett a Népszavához, az *Esti Hírlaphoz*, a *Magyar Hírlaphoz* – a rendteremtés mindegyik esetben generációváltással járt együtt.

Ezzel együtt új tájékoztatási határozat nem született, új elvek megfogalmazására nem került sor. Az 1965-ös és az azt megerősítő 1968-as PB-határozatok – amelyek kimondták azt is, hogy a „tájékoztatásban nincs légüres tér”, ezért a közvéleményt mindenről tájékoztatni kell – óvatos nyitását követően az 1970-es években született határozatokat, így a belpolitikai újságírásról szóló 1971-es APB-határozatot és az 1977-es, a korszak utolsó tájékoztatási határozatát már inkább fékező szándékkal alkották meg. Az utóbbi, amely az 1980-as években sokat emlegetett „gyors, pontos, hiteles” hármas követelményrendszert is megfogalmazta már, azt húzta alá, hogy a „tájékoztatás nem cél, hanem eszköz”, vagyis a politikai érdekek primátusát erősítette meg. Az 1980-as évek első felében fogadtak el párthatározatot a rádió és a televízió, valamint a kulturális lapok irányításáról – szintén a fegyelem javítása érdekében. A nyilvánosság egészét érintette ugyanakkor, hogy ekkor – 1983-ban – kezdődtek meg egy sajtótörvény munkálatai is. A Luca székeként készülő szabályozást csak 1986 tavaszán fogadták el. A törvény nem lépett túl a korábbi, igaz, csak rendeleti szinten rögzített szabályokon, de a kiadók életében jelentősebb változást hozott, mint a politikai újságírásban – a körülmények azonban éppen az elfogadása után kezdtek gyorsuló ütemben megváltozni.

Bár a pártvezetés a kultúra területén is érzékelt negatív jeleket, az 1981-ben esedékes művészeti közgyűléseket „tartalmas, jó politikai légkör jegyében” megrendezett találkozóként értékelte, és a hosszan sorolt negatív jelenségek (jövedelemcsökkenés, elavult honoráriumrendszer, a könyvkiadás belső feszültségei, a szigorodó gazdasági kritériumok, a „műveltségi vívmányok” féltése, a nemzedékváltás által felerősített szemléleti ellentétek, az ideológiai viták, a vártnál lassabban haladó „demokratizálás”, az Írószövetség szerepének újragondolásának igénye) ellenére is konstruktív légkörre számított a Magyar Írószövetségben is.⁵ Mégis, a politikai szempontból legfontosabb közgyűlést úgy értékelte a Politikai Bizottság, hogy azon az ellenzék összehangolt kísérletet tett

5 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1981. november 24-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/841. ő. e.

a különböző – Csoóri Sándortól Konrád Györgyig ívelő – irányzatok összefogására, illetve veszélyként detektálta, hogy az ellenzéki tevékenység egyes első nyilvánosságbeli intézményekben is kitapinthatóvá vált. Az értékelés az irodalmi folyóiratok mellett a kaposvári színházat nevesítette, és az egyetemeket említette.⁶

Kulturális téren a következő évek látványos botrányai mindenekelőtt a folyóiratokhoz – a Tiszatájhoz, a Mozgó Világhoz, a Medvetánchoz – kapcsolódtak (Gyuris 1997, Németh 2002). A Mozgó Világ esete jelzi: az aczéli irányzat a kudarcok ellenére is kitartott volna a kompromisszumkereső koncepció mellett. 1984-től azonban Aczél háttérbe szorulásával kulturális téren is szűkült a hatalom toleranciája, és előtérbe kerültek a rendteremtés adminisztratív eszközei (Tiszatáj-ügy, egyetemi beavatkozások, Írószövetség közgyűlésének esete stb., lásd Agárdi 1993). 1984-ben már Benke Valéria és Kádár János is értékvalságról, a párt és állami irányítást erő súlyos kihívásokról beszélt a Politikai Bizottságban (Kalmár 2014: 421–422).

A kulturális irányításnak ugyanakkor egy másfajta, mélyebb szerkezetű problémát rejtő válsággal is szembe kellett néznie ekkor, amely szintén 1982-től vált egyre kevésbé elodázhatóvá: a gazdasági nehézségek „begyűrűzésével”. A kultúrpolitikai életben már az 1968-as gazdasági reform nagyon visszafogott, tompított piaci elemi is élénk vitát váltottak ki. A reform nem az ellenséges-ellenzéki kultúra előtt nyitott ki kiskapukat, hanem a kultúrpolitikai célokkal ütköző kommersz előtt nyitott némileg teret, de a Kulturális Alap létrehozásával egyúttal az ott keletkező haszon egy részét is a támogatott területre csatornázták át (Takács 2015: 139–140).

Az 1970-es évek végétől az egyre inkább forráshiányos helyzetbe kerülő kulturális szférára mind jobban ránehezedtek a pénzügyi elvárások. 1982 e szempontból kulcsfontosságú év volt: az IMF-hez és a Világbankhoz való csatlakozás (Földes 1995) révén sikerült ugyan elkerülni az államcsőd veszélyét, de a pártvezetés – amely számára a „nemzeti sorskérdések” ekkor elsősorban gazdaságpolitikai dilemmákként jelentkeztek (Földes 2020: 44) – úgy ítélte, immár nem odázhatja tovább a reformok továbbvitelét. És ezúttal a kulturális terület szereplőit sem mentesítették a fokozottabb gazdaságossági követelmények alól. A Politikai Bizottság 1982. november 9-én hagyta jóvá „a kulturális tevékenységekkel és szolgáltatásokkal kapcsolatos gazdasági szabályozó rendszer korszerűsítéséről” szóló határozatát.⁷

A határozat a kulturális terület gazdaságosabb működését irányozta elő, mindenekelőtt költségvetési megtakarítást várva a kulturális intézmények hatékonyabb – „racionálisabb” – működésétől. Számolt azzal, hogy ehhez pótlólagos források bevonására lesz szükség, ami elsősorban a „lakossági tehervállalás” növelését, ár-emelést, avagy a dotáció hányadának csökkentését jelentette. A hatékonyabb működés érdekében szükségesnek tartotta a központi – „bürokratikus” – előírások oldását, vagyis nagyobb mozgásteret szánt bizonyos pénzügyi döntésekben a kulturális intézmények közvetlen irányítóinak.

A kultúrpolitika alapvetően defenzív alapállása nem sokat változott az 1968-as reformok óta. Az 1980-as évek első felében hozott intézkedések apróbb, az addigi keretek szétrobbantását kerülő változtatásokat hoztak. Így például az 1968-ban a könyvkiadásban bevezetett ív-árrendszert (Bart 2002) némileg rugalmasabbá tették, a színházigazgatók szabadabb kezet kaptak a jegyárpolitikában, a pénzügyi maradványok felhasználásában, és a monopóliumok lebontása jegyében több képzőművészeti alkotóközösség juthatott országos forgalmazási jogosítványhoz. Ám az ilyen jellegű intézkedések hatása nem volt nagyobb annál, mint hogy az ekkor felerősödő inflációs nyomás, ezáltal visszaeső értékű állami dotáció mellett ne romoljanak a gazdaságossági mutatók. Sőt két területen elmélyültek a problémák: egyrészt az általános spórolás közepette kieső közületi megrendeléseket megsínylő szobrászatban, másrészt a jelentősebb intézményi átalakítást „elszenvedő” filmiparban.⁸ Az 1983-ban létrehozott hét filmvállalat nehezen tudott megbirkózni azzal, hogy a tízmilliós hazai piac nem tudott eltartani évi 20–25 játékfilmet és legalább féltucatnyi dokumentumfilmet. Ennek ellenére ez a piaci nyitás meglátszott a magyar mozik nézettségi adatain: egyrészt legalább azt sikerült elérni, hogy az évtized első felében ne essen tovább a mozik látogatottsága, sőt egyes években növelték a magyar filmek látogatottságát. Ennek érdekében pedig évről évre bemutattak szórakoztató közönségfilmeket is – 1984-ben az *István, a király* (1 183 000 néző),

6 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1982. március 2-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/848. ő. e.

7 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1982. november 9-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/866. ő. e.

8 Jegyzőkönyv az APB 1986. március 4-i üléséről MNL OL M–KS 288-41/462. ő. e.

valamint az inkább politikailag pikáns, a Rákosi-kori kitelepítésekről szóló *Te rongyos élet* (606 000), 1985-ben a *Szaffi* (949 000), a *Redl ezredes* (841 000) és a *Vörös grófnő* (800 000), 1986-ban a *Szerelem első vérig* (975 000), az *Elvárásolt dollár* (813 000) és a *Macskafogó* (664 000) vonzott több mint félmillió nézőt. Sőt, az 1980-as évek közepén felbukkantak – szinte a semmiből – szocialista kasszasikerek is. Az 1985-ben vetített *A legyőzhetetlen Vutang* (1 266 000) a távol-keleti akciófilmek sorába illeszkedett; ezt 1986-ban a szintén kínai *A Saolin templom szent köntöse* (762 000) és egy lengyel sci-fi, a *Szexmisszió* (787 000) követte (Karcsei Kulcsár et al. 1985, 1986, Erdélyi Z. 1987). Hasonló fajta, gazdaságosság vezérelte nyitás a könyvkiadásban, a színházaknál is megfigyelhető volt – például a nyugati musicalek és vígjátékok térnyerésében (Takács 2020b: 187–192).

A kultúrpolitika aggodalmaival összhangban azonban az Agitációs és Propaganda Bizottság még 1986-ban – a sajtótörvény évében – is csak óvatos, a korábbi trendekbe illeszkedő racionalizáló, a nyereségérdekeltséget kissé kiterjesztő lépéseket fogadott el. A reális cél ekkor már csak a kármentés volt. Ahogy az APB a könyvkiadás kapcsán indokolta: a döntés „a könyvkiadás értékeinek megőrzése, politikai hibák elkerülése, kommercializálódás nagyobb mértékű elterjedésének mérséklése érdekében” született.⁹ Ez a folyamat – amely tulajdonképpen már a desztalinizációs nyitás kezdetén megindult – ekkorra olyannyira előrehaladt, hogy a kultúrafogyasztó oldaláról már a szocialista kultúra dominanciája is megkérdőjeleződött. Abban az évben a mozikban bemutatott 194 film közül 88, vagyis a premierek 55,4 százaléka származott a jelentős részben szórakoztató filmnek megfeleltethető nyugati importból. Ám ez a 88 film már a mozielőadások 60,3 százalékát kapta meg, és az új bemutatók 35,2 millió nézőjének 69 százaléka nyugati filmet választott (Erdélyi Z. 1987, Takács 2020b: 182–183). A Magyar Televízióban – a közönségszórakoztatás jegyében – ekkorra még inkább eltolódtak a filmarányok, és majdnem kétszer annyi nyugati filmet tűztek műsorra 1986-ban, mint baráti alkotást. Az 53 szocialista produkció nagyobb része, 28 volt szovjet, míg a 96 kapitalista relációból érkező film között 36 amerikai, 26 francia, illetve 12–12 olasz és angol volt látható (Erdélyi Z. 1987: 204–225).

Sajátos módon az új sajtótörvény nem elsősorban a lapkiadásban okozott újabb problémákat, hanem a könyvek, a hanglemezek, valamint az audio- és videokazetták kiadásában: e téren az addig kényesen őrzött ideológiai és gazdasági egyensúly megbomlásával járhatott. „Szocialista kisvállalkozások”, szövetkezetek álltak sorban, hogy egy-egy szeletet megkaparinthassanak ebből a bővülő piaci tortából. A Művelődésügyi Minisztérium arra jutott, hogy

...nem sikerült olyan jogszerű megoldást találnunk, amely a művelődéspolitikai érdekek figyelembevételét e tevékenység megítélésénél – és így az előzetes engedély megadásakor – általános feltételként szabná meg.¹⁰

Azaz a jogszabály törvénybe foglalása után nem lehetett politikai indokok alapján elvetni a kiadóalapítási kérelmeket. 1986 végén már tíz szereplő – szövetkezet, kft., egyesület – várt arra, hogy megkapja az engedélyt a hanglezkiadásra. Ez pedig a korábban a nagy kiadókra, kulturális intézményekre szabott – éves tervtárgyalásokon alapuló – cenzúramechanizmusokat és a káderpolitikán keresztül érvényesülő ellenőrzést is megkérdőjelezte. Ám nemcsak a kontroll fenntartása adott okot az aggodalomra, hanem a fentiek a kultúrpolitika addigi kényszerkompromisszumait, az eladható és a fontos közti keresztfinanszírozás gyakorlatát is aláásták volna. Ahogy az APB 1987 tavaszán leszögezte, az új szereplőket nemegyszer a nyereség, esetleg más jellegű tevékenységük anyagi bázisának megteremtése motiválja, így a magas áron értékesíthető, széles közönséget vonzó – kommersz – javak előállításában érdekeltek. Vagyis nemcsak a párt művelődéspolitikai céljaihoz nem járulnak hozzá érdemben, de „lefölköz” a kulturális területen megtermelhető hasznot, elszívva a „három T” első, támogatott kategóriájába sorolt produkcióktól.¹¹

9 Jegyzőkönyv az APB 1986. szeptember 30-i üléséről MNL OL M–KS 288-41/474. ő. e.

10 Jegyzőkönyv az APB 1987. január 20-i üléséről MNL OL M–KS 288-41/480. ő. e.

11 Jegyzőkönyv az APB 1987. május 12-i üléséről MNL OL M–KS 288-41/487. ő. e.

A rendszerváltás előszobája – összegzés és kitekintés

Azon a többrétegű válságon tehát, amelyet a hatalom mind a kultúra, mind a média – vagyis általánosabban a nyilvánosság – tekintetében észlelt, csak időlegesen tudott úrrá lenni. A forradalom után megkötöttség társadalmi alkut az 1980-as években nem sikerült megújítani, a nyilvánosságban a fennálló viszonyokkal szemben kritikus, sőt azokkal nyíltan is szakító csoportok jelentkeztek. A pártvezetés a párbeszéd és a rendteremtés közül végül – tartva a folyamatok visszafordíthatatlanná válásától – az utóbbi mellett tette le a voksát. A gazdasági kényszerek pedig a kulturális nyilvánosságban is mind szélesebb, a kultúrpolitikai célokkal szemben működő reformokat követeltek meg, ami az évtized második felében – immár új jogszabályi és változó médiakörnyezetben – felerősítette a kommercializálódás folyamatát.

A válságjelenségek 1986-ra álltak össze általános, immár a rendszer egészét érintő válsággá (Ripp 2006: 13–22). Miután a XIII. kongresszuson elfogadott dinamizálási program látványos kudarcot vallott, az MSZMP vezetése előre menekült. 1987-től nagyobb horderejű piaci irányú reformokat fogadtak el – a modellváltás jegyében. Mindez a média – mind a kulturális, mind a tájékoztató orgánumok – világában komoly változásokat indukált. A kulturális szcénában bekövetkezett az, amitől a pártvezetés mindig is félt, és aminek az 1980-as évek közepén többször hangot adott: a gazdasági kényszerek közepette nem tudott a kommercializálódás útjába állni, és a kontrollfunkciók is egyre inkább kicsúsztak a kezéből. Az adatsorokat utólag nézve 1987-től indult az úgynevezett szocialista kultúra visszafordíthatatlan térvészése. A sajtóban 1987-ben jelent meg az első reformjavaslat (Gálik et al. 1998), amely új irányba terelte a nyilvánosságról szóló vitát, ám közben a változások is felgyorsultak. 1989 elején már sem a Tájékoztatási Hivatal, sem az átalakuló MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya nem állt. Az utóbbi helyett felállított Társadalompolitikai Osztály már csak kereste a módját, hogy a pártállam szétesése közepette miként őrizze meg a párt befolyását a szerkesztőségekben, a kulturális műhelyekben.

[N]em arra a kérdésre kell választ keresni, hogy a piaci mechanizmusok érvényesülésének van-e létjogosultsága ezeken a területeken, hanem olyan modell működtetéséért kell síkraszállni, amely megkísérli közelíteni azt a határt, amely a piac és az értékek, eszmék között húzódik meg

– fogalmazta meg dilemmáját a kommercializálódás ellen eszköztelenné vált Társadalompolitikai Osztály 1989 júniusában.¹²

1989 a kontrollvesztés éve – ami a központi irányításból megőrződött, az főképp állami szerveken keresztül működött.

12 Jegyzőkönyv a TPB 1989. június 14-i üléséről. MNL OL M–KS 288-41/523. ő. e.

Irodalom

- Aczél György (1984): Tegnap – ma – holnap. In: Tóth István (szerk.): *Művelődéspolitikánk 25 éve. Művelődéspolitikai tanácskozás, Budapest, 1983. december 15–16.*, 87–108. o. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Agárdi Péter (1993): Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájához. *Eszmélet*, 20. sz. 129–165. o.
- Angelusz Róbert, Békés Ferenc, Nagy Márta & Tímár János (1983): *Az újságírók társadalmi helyzete 1981-ben*. II. rész. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Bart István (2002): *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Békés Csaba (2019): *Enyhülés és emancipáció*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Danyi Gábor (2019): Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában. *Múltunk*, 4. sz. 92–127. o.
- Erdélyi Z. Ágnes, főszerk. (1987): *Filmévkönyv 1986*. Budapest: Magyar Filmintézet (MFI).
- Földes György (1995): *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986*. Budapest: Maecenas.
- Földes György (2020): Nemzet és hegemonia – 1920–1990. *Múltunk*, 3. sz. 4–60. o.
- Gálik Mihály, Halmai Gábor, Hirschler Richárd & Lázár Guy (1987/1998): Javaslat a sajtónyilvánosság reformjára. In: Vásárhelyi Mária & Halmai Gábor (szerk.): *A nyilvánosság szerkezetváltása*, 71–92. o. Budapest: Új Mandátum.
- Gyuris György (1997): *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Szeged: Somogyi-könyvtár.
- Hegedűs István (2001): Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén. *Médiakutató*, 2. sz. 45–60. o.
- Imre Zoltán & Ring Orsolya, szerk. (2018): *Szigorúan titkos. Dokumentumok a Kádár-kori színházirányítás történetéhez, 1970–1982*. Budapest: PIM-OSZMI.
- Kalmár Melinda (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Karcsai Kulcsár István, Luttor Márta & Sebestyén Lajos, szerk. (1985): *Filmévkönyv 1984*. Budapest: FITU.
- Karcsai Kulcsár István, Luttor Márta & Sebestyén Lajos, szerk. (1986): *Filmévkönyv 1985*. Budapest: Magyar Filmintézet.
- Mitrovits Miklós (2020): *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés (1976–1989)*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Murányi Gábor (1999): „Döntésre érett kádercserék” – Főszerkesztők leváltása 1982-ben. *Beszélő*, 2. sz. 93–96. o.
- n.n. (1982): Hogyan keressünk kiutat a válságból? *Beszélő*, 5-6. sz. (december) 233–238. o.
- Németh György (2002): *A Mozgó Világ története 1971–1983*. Budapest: Új Palatinus Könyvesház.
- Révész Sándor (1997): *Aczél és korunk*. Budapest: Sík Kiadó.
- Ripp Zoltán (2006): *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Standeisky Éva (2005): *Gúzsba kötve táncolni. A kulturális élet és a hatalom*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Švelch, Jaroslav (2018): *Gaming the Iron Curtain: How Teenagers and Amateurs in Communist Czechoslovakia Claimed the Medium of Computer Games*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Takács Róbert (2015): A kultúra reformja – a reform kultúrája. *Eszmélet*, 107. sz. 137–153. o.
- Takács Róbert (2020a): A felbomlás szélén. Nyugati film a magyar mozikban az 1980-as években. *In Media Res*, 1. sz. 84–106. o.
- Takács Róbert (2020b): Nyugati tartalmak, fővárosi mozik és színházak. A műsorpolitika nagyvárosi torzításai a késő Kádár-korszakban, 1975–1989. *Múltunk*, 3. sz. 164–202. o.
- Tordai Bence (2005): A Kádár-rendszer tömegkultúra-recepciója. In: Kisantal Tamás & Menyhért Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. Budapest: L'Harmattan,

Levéltári források

Az Agitációs és Propaganda Osztály jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a műhold közvetítésével sugárzott ellenséges televíziós propaganda várható alakulásáról és javaslatok a politikai tennivalókra, 1972. MOL XIX-A-24b 60. doboz

Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1980. február 28-i üléséről MNL OL M–KS 288. f. 4/168-169. ő. e.

Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1981. április 28-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/825. ő. e.

Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1981. július 7-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/830. ő. e.

Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1981. november 24-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/841. ő. e.

Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1982. március 2-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/848. ő. e.

Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1982. november 9-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/866. ő. e.

Jegyzőkönyv az APB 1986. március 4-i üléséről MNL OL M–KS 288-41/462. ő. e.

Jegyzőkönyv az APB 1986. szeptember 30-i üléséről MNL OL M–KS 288-41/474. ő. e.

Jegyzőkönyv az APB 1987. január 20-i üléséről MNL OL M–KS 288-41/480. ő. e.

Jegyzőkönyv az APB 1987. május 12-i üléséről MNL OL M–KS 288-41/487. ő. e.

Jegyzőkönyv a TPB 1989. június 14-i üléséről. MNL OL M–KS 288-41/523. ő. e.

Abstract in English

Culture, media, and the public sphere in the 1980s during the economic and governance crisis

One of the most frequently used expressions in the 1980s was that of crisis. It occurred 15 times in the first issue of the samizdat periodical *Beszélő* published in 1981, even though the discourse of official outlets was not dominated by the crisis and reform narrative up until 1986/87. This paper discusses how the public sphere was changing between these two dates, and particularly how the leadership of the party was addressing the growing political and economic crisis.

Keywords: 1980s, commercialisation, change of government, cultural policy, economic crisis, information policy, Kádár era, press control, social deal

Takács Róbert az ELTE Új- és Legújabbkori Doktori Iskolájában szerzett PhD-fokozatot 2011-ben. A Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa, a „Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években” című OTKA-projekt vezetője, a *Múltunk* című folyóirat felelős szerkesztője. Kutatási területe az 1945 utáni kulturális külkapcsolatok és transzferek története, a sajtó- és médiatörténet, a politikai humor története. Legutóbbi írása a *Médiakutatásban*: „»A jó tanuló felel« – a magyar külpolitika a Helsinki utáni nemzetközi sajtó és információs vitákban (1975–1983) II. Belgrádtól Madridig” (2021. nyár). Email: takrobi78@gmail.com